

ƏLİŞİR NƏVAINİN ƏSRİ VƏ NƏSRİ (elmi – filoloji və dini-təsəvvüf əsərlərinin bibliografik təsviri)

Almaz Ülvi Binnətova

Filologiya elmləri doktoru, dosent

Özbəkistan Respublikası Müqəmməli adına Kokand

Dövlət Pedaqoji Universitetinin Fəxri Professoru

07

Əlişir Nəvainin əsri və nəsr (elmi-filoloji və dini-təsəvvüf əsərlərinin bibliografik təsviri)

Xülasə: Əlişir Nəvai ilk dəfə türkçə "Xəmsə" yazmaqla türk ədəbi dilinin banisi kimi ədəbiyyat tariximizdə yer tutmuşdur. Nəhəng ədəbiyyat meydanına bəxş etdiyi "Xəmsə"sində topladığı "Heyratul-abrar", "Fərhad və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Səbai səyyar" və "Səddi-İskəndər" əsərləri əxlaqi-fəlsəfi dəyəri ilə beş əsrdən artıq zaman keçməsinə baxmayaraq, bu gün də sevilir, dünya dillərinə tərcümə olunur, nəşr olunur və bütün zamanlarda tədqiqatçıların - ədəbiyyatçıların, dilçilərin, tarixçilərin, filosofların, ilahiyatçıların, coğrafiyaçıların ... tədqiqat obyektidir. Şairin özünün hazırladığı, cığatay türkçəsində yazdığı lirik şeirlərindən ibarət dörd "Divan"-ı, əslində, lirik-fəlsəfi duyğularının, həyata gərək baxışlarının məcmusudur və bu dörd "Divan"-ı "Xəzainul-məani" ("Mənalər xəzinəsi") adı altında toplamışdır. Türk dilində yazdığı şeirlərinə "Nəvai", fars dilində yazdığı şeirlərinə "Fəni" təxəllüsünü seçən Əlişir Nəvayi Xorasan şahı Əbulqasim Babur "İki dil ağası" ("Zul-lisaneyn") adını vermişdi. O zaman Əlişir Nəvai Məşhəd şəhərində yaşayırdı. Əlişir Nəvainin fars dilində yazdığı şeirlərindən – qəzəllərdən, qəsidələrdən, müxəmməslərdən, müsəddəslərdən, tuluqlarından ... ibarət hazırladığı "Divanı-Fəni" adlı əsəri vardır.

Bunlardan başqa, Əlişir Nəvai 20-dən çox türkçə yazılmış elmi-filoloji və dini-təsəvvüf (nəsr) əsərlərinin müəllifidir. Bu əsərlərin içərisindən yeddisi surf dini-elmi məzmun xarakteri daşıyır. Dahi müfəkkir Əlişir Nəvainin təhlil və araşdırmağa cəlb etdiyimiz, ümumiyyətlə, elmi-filoloji və nəsr əsərlərinin qısa məzmun-xülasəsini və yazılma tarixini aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaqla bilirik. Əsərlərin adını orijinalda olduğu kimi, eyni zamanda, Azərbaycan dilində də verməyi məqsəduyğun bildik.

Ali şir'in Nəvainin yüzylı və nəsr (bilimsel-filoloji və dini-təsəvvüf əsərlərinin bibliografik açıqlama)

Özet: Ali Şir Navai Türkçe "Khamse" yazan ilk kişidir ve resmi olarak Türk edebi dilinin kurucusu oldu. "Heyratul-abrar", "Farhad ve Shirin", "Leyli ve Majnun", "Sabai Sayyar" ve "Saddi-Iskander" adlı eserleri "Khamse" da beş yüz yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen, hala dünya dillerinde sevilir, tercüme ediliyor ve yayınlanıyor ve her zaman araştırmacılar - yazarlar, dilbilimciler, tarihçiler, filozoflar, teologlar, coğrafyacılar ...

Şairin kendisi tarafından oluşturulan ve cığatay türkçesinde yazılmış olan dört "Divan" aslında lirik-felsefi duyguların ve gerçekçi yaşam görüşlerinin bir koleksiyonudur ve bu dört "Divan"-ı "Khazainul-maani" ("Anıların Hazinesi") adı altında topladı.

Türkçe yazılmış şiirleri için "Navai" ve Farsça yazılmış şiirleri için "Fəni" takma seçən Alisher Navoi, Horasan Abulqasim Babur'un kralı tərəfindən "İki dilin

efendisi" ("Zul-lisaneyn") olaraq adlandırıldı. O sırada Alisher Navai Məşhəd'də yaşadı. Alisher Navai'nin Farsça yazılmış şiirlərdən oluşan "Diwani-Fani" adlı bir eseri var - Gazeller, şiirler, muhammalar, musaddalar, tuyuqlar ...

Buna ek olaraq, Alisher Navai Türk yazılmış çalışmalar 20'dən fazla bilimsel filoloji və dini-tasavvufi (nesr) yazarı. Bu eserlərin yedisi tamamen dini-bilimsel içeriğe sahiptir. Genel olarak, analiz və araştırmaya katıldığımız büyük düşünür Alisher Navai'nin bilimsel-filolojik və dini-tasavvufi (nesr) eserlərinin özətini ve tarihini aşağıdaki sırada gruppandırabiliriz. Eserleri Azərbaycan dilində ve orijinalində isimlendirmenin uygun olduğunu düşündük.

Alishir Navai' s century and prose (bibliographic description of scientific-philological and religious-Sufi works)

Abstract: Alishir Navai had a special place in the history of literature as the founder of the Turkish literary language for the first time by writing "Khamsa" in Turkish. His works, "Hayrat ol-abrar", "Farhad and Shirin", "Leyli and Majnun", "Sabai Sayyar" and "Sadd-i Iskandari", which he collected in "Khamsa", which he presented to the great literary field, have more than five centuries of moral and philosophical value and it is still loved, translated into world languages, published and is always the research aim of researchers - writers, linguists, historians, philosophers, theologians, geographers.

The four Diwans, created by the poet himself and written in Chagatai Turkish, are actually a collection of lyrical-philosophical emotions and true views about life, and he collected these four Diwans under the name of Khazainul-maani (Treasure of Meanings).

The King of Khorasan "Abul-Qasim Babur" named Alishir Navai, who chose the nicknames "Navai" for his poems written in Turkish and "Fani" for his poems written in Persian, as "Comparison of the Two Languages ("Zul-lisaneyn"). At that time, Alishir Navai lived in Mashhad. Alishir Navai has a work called "Diwani-Fani" consisting of poems written in Persian - ghazals, kasides, muhammes, musaddas, tuyuqs.... In addition, Alishir Navai is the author of 20 scientific-philological and prose works written in Turkish. Seven of these works have purely religious-scientific content. In general, we can group the summary and history of the scientific-philological and prose works of Alishir Navai, which we analyze and research, as follows. We thought it was appropriate to name the works in Azerbaijani language and original.

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, elmi – filoloji əsərləri, dini-təsəvvüf baxışları, "Xəmsə", "Divan", özbək ədəbiyyatı, ümumtürk ədəbiyyatı, bibliografiya, ədəbiyyat məsələləri, memuar, fəlsəfə, sənədlər, nəzəriyyə, tarixi əsərlər, müqayisəli təhlil, əruz, ərəb dilçiliyi.

Anahtar kelimələr: Alisher Navai, bilimsel-filolojik eserler, dini-tasavvufi görüşlər, "Khamsa", "Divan", Özbek edebiyatı, ortak türk edebiyatı, kaynakça, edebi konular, hatıralar, felsefe, belgeler, teori, tarihi eserler, karşılaştırmalı analiz, eruz, arapça dilbilim.

Keywords: Alisher Navai, scientific and philological works, religious Sufi views, "Hamsa", "Divan", Uzbek literature, Turkic literature, bibliography, literary issues, memoirs, philosophy, documents, theory, historical works, comparative analysis, eruz, arabic linguistics.

Giriş: Dahi müfəkkir Əlişir Nəvai biri-birindən gözəl, lirik-romantik, realist-tarixi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-təsəvvüf və elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik ol-məz əsərlər müəllifidir ki, dünya klassikləri sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur. İlk dəfə türkcə "Xəmsə" yazmaqla rəsmi olaraq türk ədəbi dilinin banisi kimi ədəbiyyat tariximizdə yer tutmuşdur. Nəhəng ədəbiyyat meydanına bəxş etdiyi "Xəmsə"sində topladığı "Heyrətul-əbrar", "Fərhad və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Səbai səyyar" və "Səddi-İskəndər" əsərləri əxlaqi-fəlsəfi dəyəri ilə beş əsrdən artıq zaman keçməsinə baxmayaraq, bu gün də sevilir, dünya dillərinə tərcümə olunur, nəşr olunur və bütün zamanlarda tədqiqatçıların - ədəbiyyatçıların, dilçilərin, tarixçilərin, filosofların, ilahiyyatçıların, coğrafiyaçıların ... tədqiqat obyektidir.

Məsələnin izahı: Şairin özünün hazırladığı, cığatay türkcəsində yazdığı lirik şeirlərindən ibarət dörd "Divan"-ı, əslində, lirik-fəlsəfi duyğularının, həyata gerçək baxışlarının məcmusudur və bu dörd "Divan"-ı "Xəzainul-məani" ("Mə-nalar xəzinəsi") adı altında toplamışdır. Türk dilində yazdığı şeirlərinə "Nəvai", fars dilində yazdığı şeirlərinə "Fani" təxəllüslərini seçən Əlişir Nəvaiyə Xorasan şahı Əbulqasım Babur "İki dil ağası" ("Zul-lisaneyn") adını vermişdi. O zaman Əlişir Nəvai Məşhəd şəhərində yaşayırdı. Əlişir Nəvainin fars dilində yazdığı şeirlərindən – qəzəllərdən, qəsidələrdən, mütəxəmməslərdən, müsəddəslərdən, tuyuqlarından ... ibarət hazırladığı "Divani-Fani" adlı əsəri vardır.

Əlişir Nəvaiyə həm "Əmir", həm də "Mir" deyə müraciət olunub. "Əmir" – onun dövlət taxtında tutduğu vəzifəsinə, "Mir" – isə dahi müfəkkirin dini-elmi fəaliyyətinə görə deyilib. Dövrünün böyük şəxsiyyəti Dövlətşah Səmərqəndşairə "Mir Nizaməddin", yəni dinin nizami-qanunu" adını vermişdi. "Həzrət Nəvai bir çox qiymətli əsərlərində, xüsusən, "Xəmsə" dastanlarının müqəddimələrində yazdığı Allaha həmd, minacat, Peyğəmbərə nəf, və Rəsulullah (s) mədhiyyələri bu fikrimizi təsdiqləyir". Bütün bu əsərlərə istinadən deyə bilərik ki, Əlişir Nəvai şəriət və təsəvvüf elminin dərin bilicisi, nəzəriyyəçisi, hətta nəzə-rətçisi kimi ad çıxarmışdı. O, islam ehkamlarını türk xalqları üçün ilk dəfə türk dilində yazıb ortaya qoyan ulu şəxsiyyət olmuşdu. Din və əxlaqi dəyərləri özün-də ehtiva edən "Minacat", "Nəzmul-cəvahir" ("Nəzmə düzülmüş cəvahirat"), "Qırx hədis" ("Hədisi-ərbəin"), "Quş dili" ("Lisanut-teyr"), "Məhbubul-qulub" ("Könüllərin sevgilisi"), "Siracul-müslimin" ("Müsəlmanların çırağı") və "Risaleyi-tiyr andoxtan" ("Oxatma haqqında risalə") əsərləri həm dövründə, həm də bu gün aktualdır.

Bunlardan başqa, Əlişir Nəvai 20-dən çox elmi-filoloji və dini-təsəvvüf (nesr) əsərlərinin müəllifidir. Bu əsərlərin içərisindən yeddisi sırf dini-elmi məz-mun xarakteri daşıyır. Hazırkı tədqiqatda həmin əsərlərin məzmun və qayəsini, elmi şərhini təqdim etmək fikrindəyik.

"Minacat" ("Allaha dua" və ya "Allaha yalvarışlar") yazılma tarixi məlum olmadığından adına – məzmununa uyğun olaraq tədqiqatımızın Giriş xülasəsinə "Bizmillah" – deyə "Minacat"-ı ilk olaraq təqdim edirik. Amma, şairin yaradıcı-

lığına, eləcə də əsərlərinin ruhuna uyğunluğu baxımdan bu əsəri şair ömrünün son vaxtlarında da yazdığını qeyd edə bilərik.

"Minacat" ("Allaha dua" və ya "Allaha yalvarışlar") – Əsər Allaha xitabən yazılan ifadələrdən ibarət olub, məzmun və ifadə tərzini baxımından gözəl bir duyğu yaşantısıdır. "Münacat"ın dili – ruhaniyyət aləminin dərinliklərinə varan şairin insanlara tövsiyyəsi, nəfs toxluğu, insani hisslərin daim üst qatda yer alması və s. kimi mənəvi duyğuların insanlara aşılmasıdır.

1481-ci ildə yazılıb. "Vəqfiyyə" – 1481-ci ildə o, sufi görüşlərinin təsiri ilə dünya malına üz çevirərək, xeyriyyəçilik missiyasına başlayıb, bunu həyatının amalı bilərək, vəqf mülkünün təməlini yaratmışdı. Bu əmlakdan əldə edilən gəlirin əksəriyyəti təhsil müəssisələrinin, mehmanxanaların və dərvişlərin, qələndərlərin, kasıb-kusubların, yetim-yesirlərin ehtiyaclarını qarşılamağa, digər qismini elm və ədəbiyyatın inkişafı üçün sərf edib. "Vəqfiyyə", sanki şairin özü-nün-özünə hesabatıdır.

1481-ci ildə yazılıb. "Hədisi-Ərbain" ("Qırx rubai") – Dahi filosof Əbdürrəhman Caminin "Hədisi-Ərbain" adlı əsər üzərində çalışdığını bilən Əlişir Nəvai ustadının bu addımını yüksək dəyərləndirmiş və ondan izn alaraq həmin əsəri çağatay türkcəsinə çevirməyi xahiş edir. Beləliklə, Əlişir Nəvai imzası ilə türk ədəbi dilində yazılan "Hədisi-Ərbain" əsərini Ə.Caminin əsərinin mövzusunda götürsə də, eyni ildə, eyni şəkildə yazsa da, amma başqa bir ifadə ilə, dörd misralıq qitələr halında yazmışdır. Peyğəmbərə həsr olunmuş hədisləri əvvəl ərəbcə, daha sonra onların – hədislərin məna və mahiyyətini türk dilində yazılması səbəb olmuşdur.

1485 – 1488-ci ildə yazılıb. "Tarixi ənbiya və hukəma" ("Peyğəmbərlərin və müdriklərin (filosofların, alimlərin) tarixi") – əsəri əslində, din tarixinə dair bir salnamədir. Əsər, peyğəmbərlərin tarixi və hakimlərin (hökmdarların) həyatından, hədislərə və müxtəlif tarixi mənbələrə istinadən nəsr şəklində yazılmış hekayətlərdən ibarətdir və 1485–1488-ci illərdə qələmə alınmışdır. Adından da göründüyü kimi, əsərin məzmunu iki hissədən ibarətdir: Ənbiyə – Peyğəmbərlik tarixi və peyğəmbərlər haqqında və Hükəma – müdriklər (filosoflar, alimlər) tarixi və onlar haqqında. Əsərin orijinallığı, dərinliyi – gözəl məziyyətlərindən biri də odur ki, qələmə aldığı bütün tarixləri və tarixi hadisələri, hekayətləri "Quran-Kərim"dən götürdüyü ayələrlə əsaslandırılmış, örnəyini məhz müqəddəs səmavi kitabımızla bağlamışdır. Əlişir Nəvai qələminin qüdrəti, yanaşım tərzini orijinallığı, gözəl məziyyətləri, nəsihətamiz hekayətlərlə anlaşıqlı məzmununda yazılmışdır. Əsər sadə və anlaşıqlı bir dildə, rəvan və səlis üslubda yazılmışdır.

1485-ci ildə yazılıb. "Nəzmul-cəvahir" ("Nəzmə düzülmüş cəvahirat") – qədim dini-tarixi məzmun daşıyan, əxlaqi dəyərləri özündə ehtiva edən süjeti vardır. Daha doğrusu, islam dininin ilk xəlifələrindən biri Həzrət Əliyə məhəbbət – ehtiram nişanəsi kimi dəyərləndirmək olar. "Nəzmul-cəvahir" ("Nəzmə düzülmüş cəvahirat") əsəri Həzrət Əlinin "Nəsr inciləri" ("Nəsrul-laoliy") toplusundakı nəzm şəklindəki hikmətlərin tərcüməsi əsasında yaradılmış rubailər məcmusudur.

1488-ci ildə yazılıb. "Tarixi muluk Əcəm" ("Əcəm padşahlarının tarixi") – əsərinin əsas mövzusu fars hökmdarları tarixini sülalələrə istinadən dörd (4) hissəyə bölərək tarixi təsvirini vermişdi: Pişdadilər, Keyanilər, Eşqanilər, Sasanilər. Əlişir Nəvai bu sülalələrdən olan – hakimiyyət taxtında bir-birinin ardınca əyləşən padşahların hər birinin tərcümeyi-halı kontekstində hekayət və hekayətin sonunda dörd misralıq şeir parçası vermişdir. Əsərin yazılışı zamanı da sülalələr tarixi xronologiyaya əsaslanmışdır.

1491-1492; 1497-1498-ci illərdə yazılıb "Məcəlisun-nəfais" ("Nəfis məclislər") – XV əsr özbək elmi nəsrinin klassik əsəri sayılan bu əsər türk dilində yazılmış ilk təzkirə nümunəsidir. Əsər Həzrəti Xaqan Şəhruh Mirzənin şahlıq dövründən başlayaraq müəllifin öz yaşadığı dövrə qədər Heratda, Xorasanda, Mərvdə, Məşhəddə, Xarəzmdə, Səmərqənddə, Azərbaycanda və digər şəhərlərdə yaşayan, əksəriyyəti də farsca yazan 459 şair və fəzil haqqında mükəmməl topludur. Əsərdə məlumatlar illər, coğrafi məkanlar və səcərəçilik prinsipləri əsasında tərtiblənərək qələmə alınmış, bu əsər artıq o dövrün tam və gerçək ədəbi mənzərəsinin güzgüsü oldu. Zəngin mütaliə sahibi olan Əlişir Nəvai özündən əvvəl yazılmış (ərəbi, farsı mükəmməl bildiyindən bütün mənbələri orijinaldan oxuyub) təzkirələrdən, ayrı-ayrı şair və alimlər haqqında yazılmış kitablardan, müasiri olduğu məşhur qələm sahiblərinin əsərlərindən, səyahətə çıxarkən görüşdüyü tanınmış alim və sənət adamlarından topladığı məlumatlardan da yararlanmışdır.

1491-ci ildə yazılıb. "Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir" ("Seyid Həsən Ərdəşirin həyatı, yaradıcılığı və şəxsiyyəti") – əsərində dövrünün böyük ziyalisinin ömür yolu və rəqlənmişdi. Seyid Həsənin kiçik yaşda oxumağa olan marağını, təmiz qəlbini və təvazökar əxlaqını, elmini, təsəvvüfi görüşünü, Baysunqur Mirzə zamanından ta Əbulqasım Baburun hökmdarlığına qədər – 40 il sultanlar və şahzadələr xidmətində çalışdığından bəhs edir. Seyid Həsən Ərdəşir Əlişir Nəvainin dostu, məsləkdaşı və atası qədər sayğı – ehtiram bəslədiyi mürəbbiyəsi (tərbiyəçisi) olmuşdur. Ona görə də şairin ruh tərbiyəsində, əxlaqi görüşlərində, tərqiət yolunda bu şəxsin böyük təsiri Əlişir Nəvaini ömrü boyu izləmişdir. Dünyanın maddi və mənəvi çəkisini gözəl dərk edən, dövrünün ibrət götürüləsi məşhur kişilərindən sayılan Seyid Həsən Ərdəşir ömrünün axırında əsas dərvişlik yolunu tutaraq xəlvətə çəkilmişdir. O bütün elmləri əxz edərək dünya dərkində elmlə insan timsalına çevrilmişdi.

1492-1494-ci ildə yazılıb. "Xəmsətul-mutahəyyirin" ("Beş heyrat") – nəsr əsərini XV əsr Şərq ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkiri, filosofu, şairi, şeyxütlislamı Əbdürrəhman Camiyə ithafən onun vəfatından sonra – 1492-1494-cü illərdə qələmə almışdır. Bu dərdi – ağır itkini onun xatirəsinə "Xəmsətul-mutahəyyirin"-i adlı risaləsinə yazmaqla ehtiramını ifadə etmişdir: həm də onu kimliyini bir daha insanlara tanıtmək, onunla bağlı xatirələrdən bir neçəsini sözlə düzmək, məktublaşmalarını, ədəbiyyat-elm-irfan tarixinə təqdim etdiyi əsərləri bir-bir sadalamaqla ideya-estetik dəyərini açmaq və nəhayət, piri ustadının son günlərini, onun matəm mərasimini, sonda isə onun ölümünə yazdığı mərsiyyəni təqdim etmək məqsədində olub. Girişdən sonra əsərin əsas quruluşunubəş hissədə ver-

məklə - Müqəddimə, birinci, ikinci, üçüncü məqalələr və Xatimədən ibarət olduğundan "Xəmsətül-mütəhəyyirin" ("Beş heyrət") adlandırmışdır.

1492-ci ildə yazılıb. "Mizanul-əvzan" ("Vəzlərin tərəzisi" və ya "Vəzlərin mizanı") – risalesində yalnız əruz elmindən bəhs edilir və türkcə yazılıb, Əruz elmi türk şeiriyyətinin əsasında şərh olunur. Əlişir Nəvai bu əsərini yazarkən əvvəlki ədəbiyyatşünas ustadların əsərlərini ehtiramla adlarını çəkir, mükəmməl bir mənbələrdən də faydalanmağı unutmur. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, xüsusən əruz elmi məsələlərinə həsr olunan bu əsər ümumtürk ədəbi nəzəriyyə tarixində özünəməxsus yeri olan elmi risələdir.

1493-ci ildə yazılıb. "Haləti-Pəhləvan Məhəmməd" ("Məhəmməd Pəhləvanın həyatı, yaradıcılığı və şəxsiyyəti") – əsərində dövrünün məşhur mədəniyyət xadimlərindən biri, onun gözəl insanın fəzilətlərdən söz açır, xeyirxahlığında, nəcib xüsusiyyətlərindən söz açmış, onu özünə müəllim, ustad, bəhs edir. Pəhləvan Məhəmməd xalq arasında "Kuştigir" – təkbətək döyüşdə şöhrət qazanmışdı. Əlişir Nəvai ustadı Pəhləvan Məhəmmədin fiziki gücünü də adının mənası kontekstində anladır. "Hətta onun kimi güclü insanlar 500 yüz, 1000 ildə bir dəfə doğulduğunu" da yazır. Əziz dostunun yüksək elmindən, ədəb-ərkanından, musiqi, tibb, şeiriyyət, ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki görüşlərini, astronomiya, islam hüququ haqqındakı geniş biliyindən, dünyagörüşündən söz açır.

1494-cü ildə qələmə alınmış "Munşəat" ("Məktubat" və ya "Məktublar") – görkəmli dövlət xadimi Əlişir Nəvainin 1485-1499-cu illər arasında yazdığı məktublarından ibarətdir. Bu məktubların məzmunu nəsihət, məsləhət ruhundadır. Məktublarda müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərin adları, onların həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı ibratımız cəhətlər də diqqətə çatdırılıb. Bu ruhda yazılmış məktubların məqsədi göndərilən ünvandakı şəxsi doğru-düzgün yola çağırışdır. Bu nəsr əsəri türkcə yazılmışdır. ("Munşəat" əsərini Nəvai farsca da yazmışdır, təəssüf ki, əsərin farsca olan nüsxəsi əlimizə yetməmişdir).

1495-1496-cı illərdə yazılıb. "Nəsa'imul-məhəbbət" ("Sevgi mehləri") – türk təzkirəçilik tarixində övliyalər, şeyxlər, sufilər, vəlilər haqqında ilk əsər hesab olunur. Əlişir Nəvai Əbdürrəhman Caminin "Nəfəhətül-üns" əsərini çağatay türkcəsinə çevirərkən mətnləri yenidən xeyli dolğunlaşdırır və 152 məşhur sufi şair haqqında əlavələr edir. Beləliklə, əsərdə 770 sufi şair, elm-irfan əhli haqqında verilən mənbələrin hamısı yenidən nəzərdən keçirilmiş, hər bioqrafik hekayətə əlavələr edilmiş, bəzən hədislərlə, nəsihətlərlə zənginləşdirmiş, həmin şəxsin elmi-nəzəri yaradıcılığının, fikir dünyasının ən vacib xüsusiyyətini önə çəkmiş və həmin şəxs – övliyalər, şeyxlər, sufilər, vəlilər övliya haqqında mükəmməl qaynaq təqdim etmişdir. "Allah təalanın köməyi ilə bu müqəddəs işi başa vurdum. Həzrət Şeyx Fəridəddin Əttarın "Təzkirət ül-övliya" əsərindən bəzi məşhur şeyxülislamaların, yüksək elmi hind övliyalərinin və bir çox başqalarının isimlərini bu əsərə əlavə etdim".

1498-1499-cü ildə yazılıb. "Lisanut-teyr" ("Quş dili") – əsəri bəsinət gözü (ağıl-idrak gözü, təfəkkür gözü, qəlb gözü, ibrət gözü) ilə qələmə alınmışdır. Bu əsər, sözün tam mənasında dünyanı dərk hadisəsidir, nəfslə bağlı təsəvvüf bir

dastandır. Mənəvi eşqin şövq və zövqündən təsirlənərək təsəvvüfün incəliklərini açıqlayan "Lisanut-teyr" mərifət və irfan yolunun əsaslarına söykənir, öyrədir. Bütün hadisə və təfəsilatlar məcazi mənə daşdığından alleqorik xüsusiyyətə malikdir, əsas qəhrəmanları quşlardır. Baş qəhrəmanları isə Simurq (anqa) və Hüd-hüddür (şanapipik). Bunlardan əlavə 14 quş da iştirakçıdır, həmin quşlar əsərdəki hadisələrin daim mərkəzində görünən obrazlardır.

1499-cu ildə yazılıb. "Muhakimətul-lügəteyn" ("İki dilin muhakiməsi" və ya "İki dilin müqayisəsi") – əsərində "yetmiş iki növdən bəhs etməklə kifayətlənmək olar" – yazaraq Adəmdən sonra ilk yaranışdakı yetmiş iki millətə işarət edir. Və bu yetmiş iki dilin içində onun mənsub olduğu türk dilinin incəlikləri, zənginliyi, çoxçalarlılığı, çoxmənalılığı, bir sözlə, türkçülük ideologiyası, türk ədəbi dil fəlsəfəsi məsələsini təfərrüatı ilə diqqətə yetirməyi qarşısına məqsəd qoyub. Türk dilinin fars dilindən üstünlüyünü elmi-nəzəri əsaslarla, misallar kontekstindən şərh edir.

1499-cu ildə yazılıb. "Siracul-muslimin" ("Musəlmanların cırağı") – islamın Türkiyədə geniş yayılmağa başladığı dövrlərdə qələmə alınmışdır. Amma bütün ədəbiyyat - bilgilər ərəb, az qismi isə fars dilində idi. Nəvainin məqsədi islam ehkamlarını – qanun-qaydalarını xalqa öz dilində anlatmaq idi. Yəni, xalq islam əxlaqına anlamadığı ərəb dilində başa düşməyərək itaət etməkdənsə, öz dilində də bunları anlamasının gərəkliliyini çatdırmaq idi. "Musəlmanların cırağı"nu məhz bu nöqteyi-nəzərdən araya-ərsəyə gətirməyi özünə borc bilmişdi. Əsərin ən böyük özəlliyi, yeniliyi, fəlsəfi-estetik qayəsi məhz bundan ibarətdir. Ömrünün son zamanlarında, özünün də yazdığı kimi zəif, halsız vücudu ilə, amma ruhunu Allaha – islam peyğəmbərinə təslim etmiş şair xalqına, millətə, islam əhli sadə türk insanlarına bu borcunu da ödəyə bilmişdi.

1500-cü ildə yazılıb. "Məhbubul-qulub" ("Urəklərin sevgilisi") – əsəri mədəniyyət tariximizdə, ümumtürk ədəbiyyat tarixində ən ali əxlaq dərsləyidir, nəsihətlərlə dolu müdrik kəlamlardır. Əlişir Nəvai bu əsərində dövlət idarəçiliyi və ailə məişət məsələlərinə dair həyat təcrübəsini hekayələr şəkilində oxucuya çatdırmışdır. Məzmunu – dahi mütəfəkkirin zəngin həyatı müşahidələri, bədii düşüncələri, dünya dərkini fəlsəfi yekunundan ibarətdir. Bir sıra məsələləri – öz dövrünün ictimai-siyasi hadisələrini, hakim məfkurə (iqtidar ideologiyası) ilə arasında əlaqəsinin yeni şərhini verir.

"Risaleyi-tiyr andoxtan" ("Oxatma haqqında risalə") – çox kiçik həcmdə (cəmi 675 sözdən ibarət) maraqlı bir əsərdir. Oxatma sənətinin tarixi, fəzilətləri və mahiyyəti, haqqında hədis və tam dini rəvayətlərlə əhatələnmiş gözəl, oxunuşu su kimi axan, məzmunu ruhu aydınlayan bir dastandır. Əsərdə bu dünyanın yaranışının fəzilətlərini – əməyin, zəhmətin, bu yolda çəkilən qayğının, halallığın gözəllikləri anladılır. Hər nə varsa, kim nə edir, nə iş görürsə, hamısı Allahın hökmündədir, Allahın xəbəri var, hər kəsə, hər işə yol açan, yol göstərən uca rəbbimizdir. Əsər sırf dini məzmun daşısa da, əxlaqi dəyərlər – insan oğlunun yer üzündə çəkdiyi zəhmətin halallığına işarədir. Ox atmanın fəzilətləri hədislər vasitəsilə anladılır.

"Sabat abhur" (*"Yeddi dəniz"*) – ərəb dili lüğətşünaslığı mövzusunda – izahlı lüğət olaraq yazılmış bir əsərdir. Müəllifin təkcə türk dili uğrunda mübarizəsi deyil, fars dilində yaratdığı *"Divan"* və digər əsərləri deyil, həm də islamın türk dilində bədii və elmi şəkildə təbliği sahəsində böyük xidmətləri danılmazdır. Qurani-Kərimi, hədisləri ərəb dilindən fars, türk dillərinə tərcümə məsələsi böyük miqyaslı bir iş olduğundan lüğətə, həm də izahlı lüğətə o zamanlar nə qədər böyük ehtiyac olduğunu dövrün ab-havasını bilənlər üçün məlumdur. Bu əsər nədən *"Yeddi dəniz"* adlandırılıb? Çox sadə səbəb: *"Yeddi dəniz"* yeddi ərəb lüğət kitabına istinadən hazırlamışdı.

Nəticə: Elmin, ədəbiyyatın, təsəvvüfün, dövrün mühüm və dəqiq tarixi faktlarını, ictimai-siyasi hadisələrini və s. öyrənərkən Əlişir Nəvainin elmi-filoloji və dini-təsəvvüf (nəsr) əsərlərinin böyük əhəmiyyəti danılmazdır, eyni zamanda bu əsərlər dövrün ədəbi, dini, təsəvvüf tarixinə dair etibarlı qaynaqdır. Təqdim etdiyimiz araşdırmada dahi mütəfəkkirin elmi-filoloji və dini-təsəvvüf (nəsr) nəsr əsərlərinin qısa məzmun-xülasəsini və yazılma tarixini bibliografik şəkildə sıralaya bilərik. Əsərlərin adlarını orijinalda olduğu kimi, eyni zamanda, Azərbaycan dilində də verməyi məqsəduyğun bildik. Qeyd edək ki, bu əsərlərin ideya-məzmunu güntümüzdə də aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (məqalələr) . – Bakı, "Nurlan", 2009, 360 səh.
2. Nağıyeva, Cənnət. Əlişir Nəvainin Bakı əlyazmaları. – Bakı, Elm, 1976.
3. Nağıyeva, Cənnət. Azərbaycanda Nəvai. – Bakı, "Tural-Ə" NPM. 2001. 264 s.
4. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик. – Тошкент, Ёафур Ёулум номидаки нашриет-матбаа ижодий уйи, 2011.
5. Ülvi, Almaz (Binnətova). Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı, Qartal, 2008, 328 səh.
6. Ülvi, Almaz. Əlişir Nəvainin elmi - filoloji və nəsr əsərləri. – "Kaspi" , 28 dekabr 2019
7. Хаккул, Иброхим. Навоийга кайтиш: 2-китоб / УзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институту. - Тошкент, Фан, 2011. 200 б.

Rəyçi: p.ü.f.dok., dos. N.İ.İsmayilov